

гостро конфронтація проявилася у межах Київського та Брацлавського воєводств, де більшість населення сповідувала православ'я. До руху опору долучилися й міщани, хоча ситуація у містах була неоднозначною. Так, у містечках, де більшість населення була представлена місцевими жителями, а саме міськими селянами, – опір польській політиці був активнішим. Такі міські громади вимагали повернення своїх церковнослужителів та підтримували православне духовенство. Натомість у містах, де значний відсоток населення був представлений іновірцями (іудеями, католиками), запровадження такої релігійної політики з боку шляхти проходило для поляків більш вдало.

1. Антонович В. Нарис становлення Православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. // Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. – Л., 1990.
2. Кашуба М.В. З історії боротьби проти унії XVII–XVIII ст. – К., 1976.
3. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1984. – № 1.
4. Крижанівський О., Плахій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX ст.). – К., 1994.
5. Крижанівський О.П. Традиційні джерела церковних доходів на Правобережній Україні у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Серія: історичні науки. – Вип. 32. – К., 1990.
6. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви (XVIII–XX ст.): у 3 т. – Т. 3. – К., 1998.
7. Довбищенко М.В. Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) // Архів Української церкви. – Вип. 1: Історія унії на Київщині 1596–1839 рр. / Ред. М. Обушний. – Л., 2011.
8. Стародуб О. Орден єзуїтів на Білоцерківщині: діяння, освіта, господарство. – Біла Церква, 2003.
9. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 рр. – Умань, 2009.
10. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.
11. Важкий шлях: перша половина XVIII ст. / За ред. В. Смоля та ін. – К., 2002.
12. АЮЗР. – Ч. 3. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700–1768). – К., 1876.
13. Гречуха С. Мошни. Шлях через віки. – Черкаси, 2007.
14. ІР НБУВ. – Ф. І. – № 8242.

Kharsun O.V. The towns of the Ukrainian frontier under the influence of the Rzeczpospolita policy in the XVIII century: the religious plane of the relations. The article is devoted to the analysis of the Polish religious policy regarding the Ukrainian Orthodox population living in the borderlands, in particular the middle class. Are described the features of the urban development in the region of the Catholic and Uniate religious institutions. Has been identified the role of the Polish nobility in the process of the Uniate and Catholic inculcation, been examined the attitude of the middle class to such measures.
Key words: magnates, nobles, uniates, catholics, orthodox, burgers

В. А. Дмитренко

СПОВІДНІ РОЗПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРАФІАЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

У статті проаналізовані інформаційні можливості сповідних розписів як джерела для дослідження парафіяльного духовенства Гетьманщини XVIII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, парафіяльне духовенство, сповідні розписи

Останнім часом серед українських дослідників ранньомодерного соціуму спостерігається стійкий інтерес до вивчення різноманітних аспектів буття окремих груп, що його творили. Невід'ємною частиною суспіль-

ства Гетьманщини було духовенство, всебічне вивчення якого видається нам вкрай важливим. Дослідження діяльності православної церкви на території Гетьманщини віддавна перебувало у сфері інтересів істориків. Її вивчали В. Пархоменко, І. Власовський, І. Огієнко, І. Граєвський та ряд інших науковців. Однак у більшості попередніх студій вона подавалася як «історія згори». Передовсім, це виявилось у висвітленні діяльності церковних ієрархів, змін територіальних меж єпархій та законодавчого регулювання церковного життя. В той же час основна маса духовенства – парафіяльні священники – опинилися поза увагою науковців.

Враховуючи поширення антропологічного підходу у сучасній гуманітаристиці, така ситуація, вочевидь, потребує виправлення. Одним із першочергових завдань на цьому шляху є розробка проблематики, пов'язаної з дослідженнями демографічних процесів у цій соціальній групі. Виконання цього проекту потребує залучення нових джерел, одним із яких можуть бути сповідні розписи, аналіз яких і визначив мету цієї статті.

Згаданий вид церковно-облікової документації почав масово запроваджуватися у церквах Гетьманщини після видання Синодського указу 1737 р. Згідно з ним, до розписів записували жителів парафії, відзначаючи виконання ними таїнства сповіді та причастя. Запис проводився парафіяльним священником за ставним, подвірним та посімейним принципами. Оскільки сповідатися мали всі парафіяни, старші 7 років, у документі фіксувався й їхній вік. Розписи мали укладатися щорічно. При цьому один екземпляр відправлявся у канцелярію протопопії, а інший (ідентичний) – мав зберігатися у церкві [1, 114–125]. Завдяки цьому, в розписах можна віднайти антропонімічні дані, статовікові показники, географічну належність, шлюбно-сімейний стан, соціальний статус, відомості про домогосподарство (двір). Увесь цей набір інформації є важливим для дослідження демографічних процесів як у соціумі загалом, так і середовищі парафіяльного духовенства зокрема. У ширшому контексті результати таких досліджень дозволять представити церковну історію як «історію знизу» та реконструювати життя парохів в її повсякденних виявах.

У цьому дослідженні ми зупинимось на таких моментах: проаналізуємо відомості про антропоніміку, становий, сімейний, віковий стан, домогосподарство, місце проживання парафіяльного духовенства, вміщені у сповідних розписах; встановимо достовірність зазначеної інформації; простежимо можливості використання інформаційного потенціалу джерела для дослідження демографічних процесів та повсякденного життя у середовищі парафіяльного духовенства.

Розпочнемо з аналізу антропоніміки. В офіційному зразку чітко зазначалося, що до розпису треба було записати ім'я, по-батькові та прізвище особи. Так, за умови належного збереження джерела, ми мали б змогу відтворити поіменний склад парафіяльних священників. Однак на практиці в одних розписах панотці повністю записували свої антропонімічні дані, в інших – зазначали лише ім'я та по-батькові, рідше – ім'я та прізвище.

Втім, говорити про усталеність записів прізвища та по-батькові у розписах також не можна. Показовим прикладом можуть бути їхні трансформації у родині священників с. Ячини Пирятинської протопопії. Сповідний розпис 1758 р. зафіксував тут священником Ісаю Савича [2, 1]. У подальшому два його сини також стали священниками у цій же парафії. Так от, у розписі 1768 р. один з них іменується Лук'яном Ісаєвим, а інший – Павлом Ісаєвичем [3, 1]. Хоча метаморфози на цьому не закінчуються. У розписі 1793 р. вже дорослі діти Лук'яна

записані Лук'яновичами, наприклад, диякон цієї ж парафії Данило Лук'янович. У той же час діти Павла значаться Ісаєвичами, наприклад, паламар Захарій Ісаєвич [4, 1]. Причина такого явища полягає у тому, що найуживанішим антропонімічним показником було ім'я людини, а от прізвище та по-батькові, видно, використовувалися рідше і могли заступати одне інше. Таке явище, мабуть, було природним в умовах досить замкнутого та невеликого за чисельністю сільського соціуму.

У сповідних розписах вказувався і вік особи. Відповідно до указу 1737 р. запис про це мав здійснюватися в окремій колонці формуляра [1, 114–125], де вказували, скільки років виповнилося особі на час складання розпису. Оскільки їх оновлювали щорічно, то теоретично люди, записані в них, мали б старішати на один рік. Ми ж за таких обставин отримали б дані про щорічну вікову динаміку панотців і членів їх родин. Однак фіксація віку, а точніше – достовірність таких даних, викликають значні застереження. Наприклад, згідно зі сповідним розписом с. Бубни Пирятинської протопопії за 1765 р., члени сім'ї священника Максима Григор'єва мали такий вік: Максим Григор'єв – 52 роки; його дружина Євдокія Пилипівна – 44 роки; діти: Григорій – 4 роки та Дарина – 14 років [5, 1]. Сповідний же розпис за 1767 р. подає такі дані: священник Максим Григор'єв – 54 роки, Євдокія Пилипівна – 44 роки, Григорій – 5 років, Дарина – 15 років [6, 1]. Отже, з віком панотця все виявилось гаразд, але його дружина, чомусь, зовсім не постарішала. Його ж діти стали старшими не на два роки, як того вимагали елементарні математичні підрахунки, а лише на рік. Варто зауважити, що такі математичні казуси зовсім непоодинокі, а наведений приклад слід розглядати скоріше як закономірність, ніж виняток.

На нашу думку, можна виокремити кілька причин такого явища. По-перше, мова може йти про елементарну неухважність авторів розписів. По-друге, очевидно, є сенс говорити про не надто високий рівень грамотності священників. По-третє, можемо припустити, що точна фіксація свого віку не була важливою для людей того часу. Він розглядався, скоріше, у загальних категоріях – дитина чи старий, ніж у конкретних цифрових вимірах. Ця причина виглядає вагомою, оскільки мова у вищевказаному випадку йде саме про безпосередніх укладачів розписів.

Обов'язковою географічною ознакою розпису була назва церкви. Згідно з указом 1737 р. також мали зазначати назви міста, села, слободи та повіту, де він проводився [1, 119–121]. Перегляд сповідних розписів засвідчує, що ці норми священниками виконувалися. Крім того, у більшості розписів вказувалася також назва церковно-адміністративних одиниць (протопопія та єпархія), до яких належала парафія. Типовим тут можна вважати такий запис: «Роспись уезда Пирятинского Киевской епархии протопопии Пирятинской церкви Архистратига Михаила села Яцин» [3, 1]. Назва церкви у деяких випадках записувалася повністю, а в деяких подавалася її народна назва. Запис, із зазначеними вище географічними ознаками, розміщувався у вступній частині сповідного розпису.

Сповідні розписи, відповідно до офіційного зразка, мали проводитися посімейно. Наше дослідження показало, що священники дотримувалися законодавчого припису. Однак форма такого запису носила, здебільшого, суб'єктивний характер. Так, як правило, спочатку записували голову родини, потім його дружини, а далі їх дітей. Приміром: «Стихарный дьячок Яков Зубков – 42 г., жена его Устина – 36 лет, дети их: Никифор – 12; Ульяна – 9; Стефанида – 5» [7, 1]. Втім, у

різних розписах дітей записували неоднаково. В одних, як показано у вищевказаному прикладі, запис вівся за фактичним віком, від старших – до молодших. У інших – за ставевою ознакою: спочатку хлопців, потім дівчат. Як-от: «Дети их: Фома – 12 лет; Яков – 10; Феодосия – 16; Евдокия – 3» [8, 1].

У випадках, коли діти були одружені, але продовжували жити у родині батьків, їхні сім'ї могли записуватися одразу після імені одруженого сина. Існував й інший варіант – запис одруженого, разом з сім'єю, після переліку всіх інших дітей домовласника. Коли чоловік переходив жити в сім'ю дружини, у розписах він міг бути записаний як зять голови дому після його дітей. Наприклад: «Попадья Ирина Леонтеевна вдова – 47 лет; дети ее: Иван – 25; Максим – 13; Антон – 4; зять ее Климентий Пивоваров – 33; жена его Параска Андреевна – 28» [9, 1]. В окремих випадках, після імені голови родини вказувалася його мати чи теща, а вже потім дружина та діти. Скажімо: «Иерей Арсений Дацевич – 27 лет; теща моя Марфа Лукьяновна – 43; жена Марфа Федоровна – 15» [4, 1]. Усі ці приклади, дозволяють стверджувати, що якогось чіткого порядку запису членів родини не було. Крім того, один і той же священник міг змінювати порядок запису власних дітей у розписах. Така інформація, на нашу думку, може слугувати джерелом аналізу внутрішніх родинних стосунків.

Одночасно постає питання: наскільки точно записи відображали число домогачів у сім'ях? Проведене нами дослідження засвідчило, що у ряді випадків укладачі розписів випускали з записів частину родини. Прикладом цього можуть служити розписи села Сулиминьця Баришівської протопопії. Відповідно до розпису 1760 р., у родині священника Йосипа Федорова, окрім інших дітей значиться семирічна донька Марина [10, 97]. У той же час, у розпису 1756 р. її немає [11, 195]. Хоча, за математичними підрахунками, на момент його складання, Марині мало бути три роки. На нашу думку, такі неточності були швидше наслідком звичайних помилок і недбалства, ніж приховування інформації про осіб. Адже розписи не мали прямого фіскального значення, а отже, свідомо не вносили членів сім'ї до них священники не мали сенсу.

Сповідні розписи подають доволі широкий спектр родинних зв'язків. Так, непоодинокими є записи в означеннях мати, син, дочка, брат, сестра, племінник, племінниця – на позначення ступеня родинних стосунків. Звичним є також вживання термінів теща, зять, свояк, швагер та інших, що виражають більш широкий ступінь спорідненості. Проте, відзначимо, що родинні зв'язки, означені поняттями дід, баба, онук, онука, у записах не зустрічаються. Наявність такої розлогої інформації робить розписи неоціненним джерелом для дослідження шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині.

Складання розписів передбачало й фіксацію станової належності особи. Офіційний взірць подавав їх чіткий перелік. Однак тут варто звернути увагу на те, що тогочасному соціуму була притаманна значна мобільність, яка відобразилася у джерелі. До складу духовенства, зокрема, слід було записувати протопопів, попів, дяків, піддияконів, пономарів, псаломщиків, ктиторів [1, 119]. Годиться звернути увагу, що лише перші три з них є священнослужителями, інші ж – церковнослужителі. Різниця між ними полягала в тому, що першим обов'язково треба було здобути духовну освіту і пройти висвячення. Натомість дячком, пономарем чи псаломщиком могла бути і світська особа без будь-якої освіти взагалі.

Фігуранти на цих посадах змінювалися досить часто. Наприклад, у с. Митченки Пирятинської прото-

попії сповідний розпис 1777 р. зафіксував дячком Якова Ягідку [12, 1]. Проте, вже у розписі 1781 р. цю посаду обіймав Пантелеймон Береговий [13, 1]. Однак наступного року дячком знову записано Якова Ягідку [14, 1]. Згідно ж із розписом 1786 р., він взагалі значиться серед дворових Микити Михайловського, брата померлого священника, який, до речі, записаний до стану військових [15, 2]. Наступний же розпис (1789 р.) зареєстрував вищезгаданого Михайловського на посаді дячка [4, 1].

Втім, у цьому контексті постає логічне питання: до якого стану варто відносити таких осіб? Адже у розписах вони значаться то як особи духовного стану, то як військового. Припускаємо, що посідання такої посади могло розглядатися людьми того часу як спосіб підняття власного авторитету. Отже, можемо спостерігати досить типову картину, коли особи, які обіймали посади дячків, пономарів та псаломщиків, записувалися то до духовного, то до військового стану.

Не менш складною видається перспектива встановлення станової належності дітей священників, котрі обрали для подальшої кар'єри цивільну чи військову службу. Так, у згадуваному с. Ячини, Яків Лук'янович, син священника, трудився у канцелярії Лубенського гродського суду. Отже, згідно з логікою закону, його треба було зарахувати до стану приказних або військових. Проте, у сповідних розписах батьківської парафії він записаний до родини батька, яка цілком природно належить до духовного стану [16, 1]. Такі приклади, а вони непоодинокі, дають змогу говорити про відсутність чіткого розмежування між козацьким і духовним станом у тогочасному соціумі, а відтак, подають зразки соціальної мобільності.

Важливою категорією сповідних розписів є «двор». Саме це поняття, відповідно до встановленого зразка, мало фіксуватися в окремій колонці [1, 119]. Однак, за її заповнення, укладачі розписів, очевидно, зіткнулися з певною проблемою, оскільки двір виступав окремою податковою одиницею і міг включати декілька сімей, які не завжди були пов'язані кровними взаєминами. Окрім власника двору та його родичів, на ньому могли мешкати й інші особи. Адже основними ознаками «двора» були наявність орної землі, спільне ведення господарства та несення повинностей [17, 114].

Такі різночитання призводили до неоднакового співвідношення між дворами та сім'ями (в означенні кровних родичів) у різних сповідних розписах. В одних з них число дворів відповідало кількості сімей, тобто, в одному дворі записано лише кровних родичів. У інших – до одного двору записано по декілька сімей, між якими немає родинних зв'язків. У значній кількості розписів укладачі просто не заповнювали колонку з нумерацією дворів [18, 1–12]. Однак загальною тенденцією розписів було поступове наближення кількості дворів до кількості сімей. Показовими у цьому плані є сповідні розписи с. Грабарівка Пирятинської протопопії. Відповідно до розпису 1758 р., в одному дворі, крім священника з родиною, записані також дяк з родиною та псаломщик із сім'єю [19, 1]. При цьому жодних родинних зв'язків між їхніми сім'ями не виявлено. Розпис же 1768 р. містить в одному дворі лише осіб, пов'язаних кровною спорідненістю. Це сім'я самого священника та його тещі з дітьми [20, 1].

Підсумовуючи вищевикладене доходимо таких висновків. По-перше, сповідні розписи містять важливі відомості про антропоміміку, становий, сімейний, віковий стан, домогосподарство, місце проживання парафіяльного духовенства Гетьманщини XVIII ст. По-друге, інформація розписів, у певних моментах, відзначається

ся неточністю. Хоча стверджувати, що спотворення носили свідомий характер не доводиться. По-третє, аналіз інформаційного потенціалу дозволяє говорити про можливість використання джерела для дослідження демографічних процесів, вивчення шлюбно-сімейних, соціальних та професійних стосунків у середовищі парафіяльного духовенства.

1. *О штрафах за уклонение от исповеди // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 10. – СПб., 1830.*
2. *Держархів Полтавської обл. (далі – ДАПО). – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 16.*
3. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 34.*
4. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 1141.*
5. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 56.*
6. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 140.*
7. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 1299.*
8. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 575.*
9. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 817.*
10. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 322.*
11. *ЦДІАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 280.*
12. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 544.*
13. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 709.*
14. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 740.*
15. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 996.*
16. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 313.*
17. *Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевых малороссийских описных раскольников слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1768 рр.») // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2.*
18. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 540.*
19. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 7.*
20. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 202.*

Dmytrenko V.A. Confessional registers as the source of the Getmanchyna paraxial cleric's in the XVIII cent. studying. In the article is analyzed the information's potential of the confessional registers as the source of the Getmanchyna studying.

Key words: Getmanchyna, paraxial clerics, confessional registers

А. Л. Богуцька

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVIII–XIX ст.

Проаналізовано соціальні трансформації у середовищі селян Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. Охарактеризовано умови, в яких перебували корінні мешканці після входження Правобережжя до складу Російської імперії, роль «нової» держави, яка в кінцевому результаті зводилася до збереження та посилення кріпацтва, нецарської експлуатації та ще більшого закріпачення українського селянства.

Ключові слова: Правобережжя, Російська імперія, соціальні трансформації, міщани, селяни, дворяни

Події першої половини 90-х рр. XVIII ст. знаменували собою не лише приєднання Правобережної України до нової метрополії, а й початок глибинних соціальних процесів. Соціально-становою еволюцією на теренах регіону відбувалася за умов, коли в Російській імперії зміцнилися два важелі – самодержавство та кріпосне право. Селяни регіону опинилися не тільки в економічній та особистій залежності від поміщиків, а й від держави, що виступала найбільшим кріпосником. Приєднавши Правобережну Україну до складу імперії, російський царизм став цілеспрямовано будувати в краї імперські та державно-правові відносини. Ключові позиції в політичній та інших сферах життя закріпили за росіянами, іншими національними меншинами, що мешкали у Правобережжі. Українці єдині опинилися на рідній землі у безправному політичному середовищі. Вони виявилися